

DOI: 10.32347/2076-815X.2022.80.524-535

УДК 72.01

Ягодка Ю.П.,

у.p.yahodka@nuwm.edu.ua, ORCID: 0000-0002-7052-3160,
Національний університет водного господарства та природокористування

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПЛАН КРЕМЕНЦЯ: ІДЕАЛІЗОВАНИЙ ОБРАЗ І РЕАЛЬНІСТЬ. ПЛАН 1846 року

Представлено дослідження особливостей та підходів до формування містобудівної структури міста Кременець у різні історичні періоди та на основі генерального плану 1846 року. Визначено характерні риси архітектурно-просторових композицій історичного середмістя та фактори, що вплинули на трансформацію генерального плану Кременця. Стаття присвячена аналізу ідеалізованої розпланувальної схеми міста, яка зафіксована на проєктному плані середини XIX ст..

Ключові слова: класицистичне містобудування; архітектурно-містобудівний ансамбль; Кременець; Волинь; Україна, XIX ст.

Постановка проблеми. Унікальне розташування міста Кременець (Тернопільська область) на схилах Кременецьких гір зумовило формування його оригінальної планувальної структури з вуличною мережею, сформованою у контексті складного ландшафту. Еволюцію містобудівної структури можна прослідкувати за одиничними збереженими планами та мапами, іконографічними джерелами (малюнки, фото міста), що походять з різних історичних періодів. Аналіз способу, якості виконання креслень плану, композиції і морфології забудови міського центру, середмістя, прилеглих територій, визначення стильових рис планувальної структури дає змогу сформулювати максимально достовірну картину архітектурно-містобудівної історії міста, визначити характер архітектурно-просторової організації та стратегії подальшої розбудови міського середовища [1].

Аналіз досліджень і публікацій доводить, що незважаючи на давню історію, Кременець представлений доволі обмеженим масивом іконографічних джерел, котрі фіксують особливості його планувальної структури у минулому. Значний корпус таких матеріалів зосереджено у фондах Державних архівів Тернопільської та Рівненської областей. Серед архівних матеріалів — генеральні плани міста Кременець 1846 року. Теоретичною основою дослідження послужила праця П. Ричкова “Градостроительное искусство Западной Украины XV-XIX веков”, а також ряд статей, пов’язаних з вивченням процесу містобудівного розвитку історичних міст Західної України (“Архітектурно-

просторова локалізація Старокостянтинова на мапі 1794 р.”, “Історичні плани Луцька XVIII – XIX ст. в архівах Петербурга та Москви”, “Розпланування міста Дубно за картографічними джерелами”, “Урбаністична картографія міста Ковеля кінця XVIII – першої половини XIX ст.”). Аспекти розвитку містобудівних систем, формування планувально-просторової структури малих міст та основні характеристики у різні історичні періоди відображено у працях О. Михайлишин, М. Новаковського, Г. Осиченко, О. Прищепи, В. Собчука, Н. Теодоровича, З. Целярського та ін. Важливою для даного дослідження є польська фахова архітектурно-містобудівна періодика міжвоєнного періоду (“Wołyńskie Wiadomości Techniczne”, “Życie Krzemienieckie”). Фактичний базис складають опубліковані документи та першоджерела періоду Другої Речі Посполитої (1920-ті-1930-ті рр.).

Метою публікації є аналіз особливостей розробки генерального плану міста Кременеця в процесі переходу від доіндустріальних до індустріальних форм міського життя на основі проєктного плану міста 1846 р.

Основна частина. Місто Кременець розташоване в улоговині Кременецьких (Авратинських) гір на півдні історичного регіону Волині. Як відомо, перша історична згадка про Кременець, датована 1073 р., засвідчує існування замку на горі Бона (Замкова гора) [2, с. 35]. Забудова історичного середмістя розташувалася біля західного підніжжя Замкової гори, на території, яка добре проглядалась із вершини. У 1240 та 1255 роках поселення неодноразово зазнавало нищівних втрат через невдалі спроби татарського війська взяти замок [3, с. 8].

Подальший розвій Кременця зумовлений кількаразовою зміною власників замку та зростанням політичного значення міста. Впродовж XIII-XV ст. Кременець спочатку відходить до Литви, а пізніше — до Польщі (Корони), де стає центром одного з трьох повітів Волинського воєводства. У 1438 р. литовський князь Свидригайло надає Кременцю магдебурзьке право. Підтвердження польським королем Ягайлом у 1442 р. статусу міста-магдебургії підносить Кременець до переліку найважливіших міст Литви, Волині і Польщі. [3, с. 8] З цього періоду розпочинається історія Кременця як суміжного із замком нижнього міста, а після падіння замку в 1648 р. - як окремого міського поселення [4, с. 82].

Місто зазнало істотних архітектурно-просторових змін після 1536 р., коли замок і Кременецьке староство перейшло у власність королеви Бони Сфорци, яка сприяла розвитку торгівлі та соціальної інфраструктури [2, с. 36].

Сформована впродовж століть мережа вулиць міста підпорядковувалася особливостям рельєфу місцевості (Рис. 1). Вздовж потоку Ірва, із півночі на південь, через усе місто пролягає головна дорога – планувальна вісь, до якої

примикають короткі поперечні вулиці. Домінантами у просторовій структурі Кременця є комплекси руїн замку на горі Бона (XIII-XIV ст.), колишній колегіум єзуїтів перед ринковою площею та францисканський костел (Свято-Миколаївський собор), костел Св. Станіслава та ін. На гірських схилах, вздовж вузьких вулиць та завулків розташовується житлова забудова. Унікального архітектурного колориту місту надають невеликі садибні будинки - кременецькі “дворики” - виконані у традиціях польської міщанської архітектури XVIII-XIX ст. [5, с. 123-125].

Впродовж 1795-1914 рр. Кременець, як і значна частина території історичної Волині, входить до складу Російській імперії. У зв'язку з необхідністю системного розвитку міст, які стали центрами повітів у новоствореній Волинській губернії, наприкінці XVIII ст., були виконані фіксаційні, а згодом – проєктні плани таких міст [6, 7-10]. Для Кременця такий фіксаційний план став першим документом, де відображені структура рельєфу, містобудівна ситуація, просторові особливості розташування міських кварталів, позначені найважливіші муровані будівлі та ін. [5]. На основі фіксаційного плану у середині XIX ст. був опрацьований проєктний план, який можна розглядати як ідеалізований образ повітового міста Російської імперії [6, 11].

Рис. 1. Сучасний вигляд на історичне середмістя Кременця із гори Бона.
Фото автора. 2020 р.

4 січня 1846 р. російським імператором Ніколаєм I затверджено проєктний план Кременця (Рис. 2) [11]. У верхній лівій частині аркуша зазначено “План Волинської губернії міста Кременця”, далі продовжено “На оригінальному Плані Власною Його Імператорською Високістю рукою написано “Нехай буде так:

Ніколай. З Петербургу 4 січня 1846 р.”. Вірний Головний керівник шляхів сполучення та публічних споруд, інженер-генерал лейтенант Лісвін” (Рис. 3). Масштаб виконаних креслень - в одному англійському дюймі 50 сажнів.

Зауважимо відмітку “Копія з копії” на листі. Вочевидь, первісний документ як оригінал виконувався в одиничних екземплярах, а потреба місцевої адміністрації у більшій кількості супроводжувалася подальшим дублюванням листів [7]. Відмітка “Оригінал підписали” інформує про законодавче затвердження плану відповідними службовцями: Міністр внутрішніх справ Перовський, виконуючий обов’язки громадського губернатора, генерал-майор Каменський, Рівненський повітовий землемір Словіковський. До останнього додано: “план склав і на реалізацію виконання аналогів не знаходжу перешкод”. Це дозволяє посилатися на те, що укладачем цього плану є саме Словіковський (Рис. 4) [11].

Знизу аркуша подано примітки із іменами п’ятьох фахівців, які працювали над копіюванням даного документу. Це засвідчує існування крім оригіналу ще мінімум п’яти (!) копій представленого генерального плану Кременця. Додані примітки досить цікаві, щоб навести їх майже повністю: “Копія ця повірена, підновлена, виправлена і доповнена згідно Вищих конфірмованих планів в Креслярській Особливій Канцелярії шляхами сполучення та публічними спорудами, 16 вересні 1863 року. Очільник Креслярської інженер підполковник Савловский”, “Копіював кресляр Будівельного відділу Губернської Управи Гр. Старчевой”, “Із справжнього плану копіював в.о. Кременецького повітового землеміра Мазуркевич”, “Зі справжньою копією звіряв молодший архітектор Биков”, “Копіював Кременецький міський землемір Б. Вінуковский” (Рис. 5).

Отже, першоджерело активно використовували в містобудівній практиці протягом не менше двох десятиріч. Процес копіювання креслень здійснювався місцевими фахівцями, і супроводжувався укладанням у приблизний, схематичний спосіб зображення місцевої забудови [6, 12].

Як і більшість міст і містечок Волинської губернії, у першій половині XIX ст., Кременець мав характерну нерегулярну планувальну структуру, що сформувалася історично, відповідно до функціональних потреб і територіально-просторової локалізації (Рис. 6) [13, с. 192]. Креслення плану XIX ст. відтворює проектну пропозицію розвитку міста навколо історичного центру Кременця. На плані чітко виділено комплекси єзуїтського колегіуму, Миколаївської та Богоявленської церков, синагоги, замкові руїни на горі Бона. Існуюча житлова забудова була сконцентрована уздовж важливих транспортних шляхів і поруч із місцями активного громадського життя (Рис. 7).

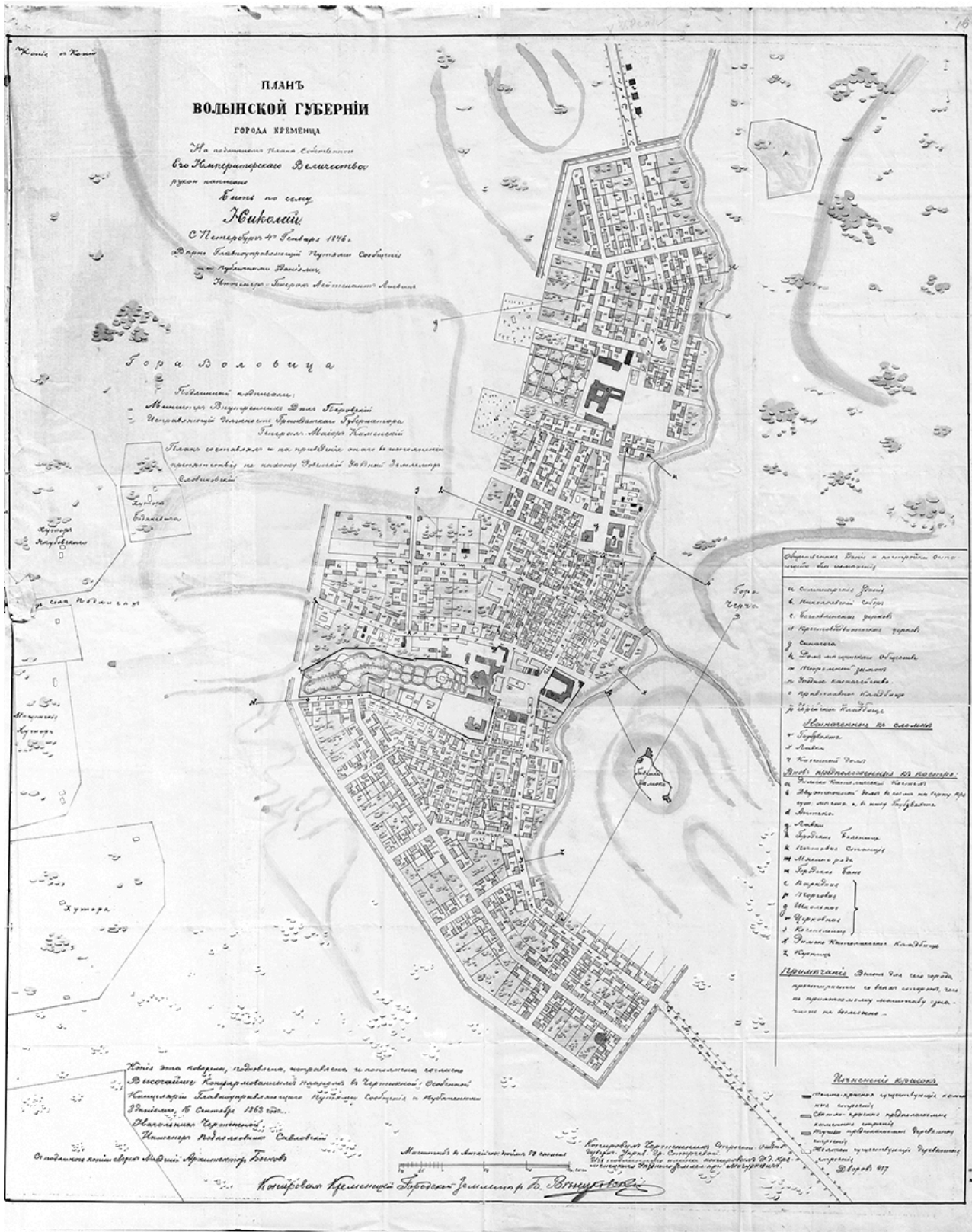

Рис. 2. “План Волинської губернії міста Кременця”. 1846 р.
Опрацьовано автором. З фондів ДАТО.

Рис. 3. Фрагмент аркуша проектного плану Кременця 1846 р. із заголовком. Середина XIX ст.
Опрацьовано автором.
З фондів ДАТО.

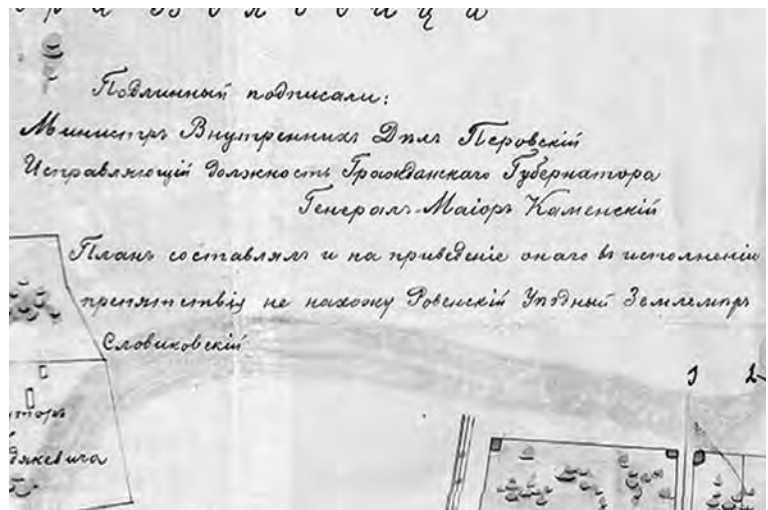

Рис. 4. Фрагмент аркуша проектного плану Кременця 1846 р. із підписом про авторство. Середина XIX ст.
Опрацьовано автором.
З фондів ДАТО.

Рис. 5. Фрагмент аркуша проектного плану Кременця 1846 р. із примітками про копіювання та масштабною лінійкою. Середина XIX ст.
Опрацьовано автором. З фондів ДАТО.

У подальшій перспективі межі міста розширено та окреслено відповідно до запропонованої композиційної структури забудови, із прямолінійними вулицями, що регулярно ділять місто на прямокутні і трапецеподібні квартали. Планувальна композиція сформована на основі обрисів центральних артерій міста — вул. Імператорська (тепер - вул. Шевченка), вул. Дубенська та перпендикулярно прилеглих вуличок (див. рис. 2).

Кожен квартал утворюється декількома дворами, де позначено присадибні будівлі та присвоєно відповідний номер. Всього передбачалося 437 дворів [11].

Відповідно до певного типу будівлі виділено кольорами: темно-червоний — існуюча кам'яна забудова; світло-червоний — пропонувані кам'яні будівлі; жовтий — існуюча дерев'яна забудова; сірий — проектована дерев'яна забудова [11].

Рис. 6. Вид на історичне середмістя Кременця. Фото, 1913 р.
URL: <https://www.fotopolska.eu/850492,foto.html?o=b201649&p=1>

В описі на креслені зазначено перелік закладів, які підлягали реорганізації, і згруповані наступним чином (Рис. 8 а, б):

- громадські будівлі і споруди, які залишаються без змін: а. Будівлі семінарії; б. Миколаївський собор; с. Богоявленська церква; d. Хрестовоздвиженська церква; g. Синагога; h. Дім міщанського товариства; m. Тюремний замок; n. Повітове казначейство; o. Православне кладовище; p. Єврейське кладовище;

- призначені до зносу: r. Гауптвахта; x. Лавки; z. Казенний будинок;

- пропозиції щодо нового будівництва: а. Римо-католицький костел; б. Двоповерховий будинок, із келією в горішній частині, та Гауптвахтою знизу; d. Аптека; g. Лавки; h. Міська лікарня; k. Поштова станція; m. М'ясні ряди; n.

Міська баня; с. Парадна (тут і далі - площа); р. Торгова; г. Шкільна; г. Церковна; с. Костельна; х. Римо-католицьке кладовище; з. Кузні. [11]

Регулярне розпланування, ідеалізована композиція вуличної мережі у вигляді сітки, закріплена за співвідношенням до напрямків головних транспортних шляхів, свідчать про достатньо узагальнений підхід до проєктування тогочасного Кременця, зважаючи на складний рельєф місцевості [12]. Пропонований російськими інженерами спосіб формування забудови не враховував реальну містобудівну ситуацію і засвідчував відсутність обмірів та передпроектних досліджень міста [6, 8]. Можна припустити, що виконавець оригінального креслення під час розробки генплану спирався на раніше відомі недосконалі схеми Кременця, із зазначенням лише об'єктів історичної забудови.

В період від середини ХІХ ст. до початку 20-х рр. ХХ ст. Кременець зазнав значних змін. Технічний прогрес, збільшення числа міського населення, руйнівні наслідки Першої світової війни, включення історичної Волині до складу Волинського воєводства Другої Речі Посполитої, нові тенденції у містобудівній практиці вплинули на просторово-планувальні процеси в місті [14]. Проектний план міста, про який ішлося вище, втратив свою актуальність через недостовірність інформації, застарілі рішення та неможливість їх практичного впровадження. Очевидною буда потреба в укладанні нових планів для Кременця.

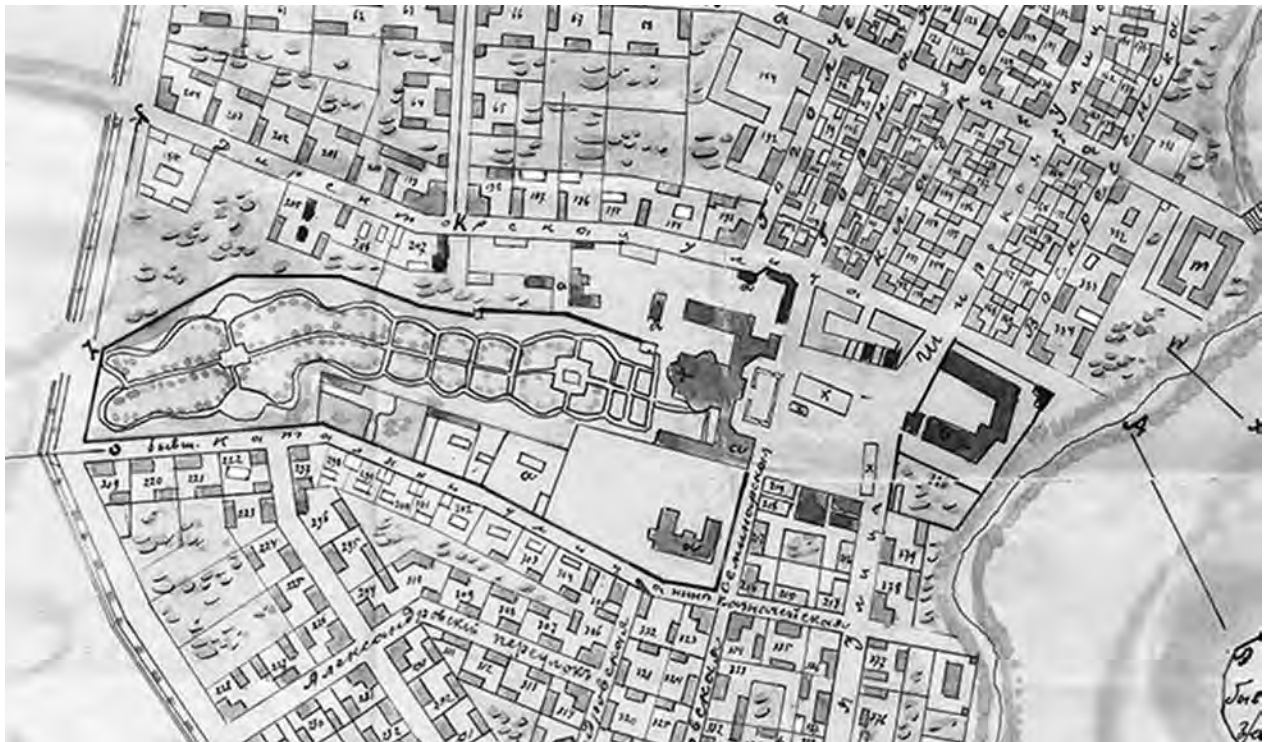

Рис. 7 – Фрагмент проєктного плану Кременця 1846 р. із історичним середмістям.
Середина ХІХ ст.. Опрацьовано автором. З фондів ДАТО.

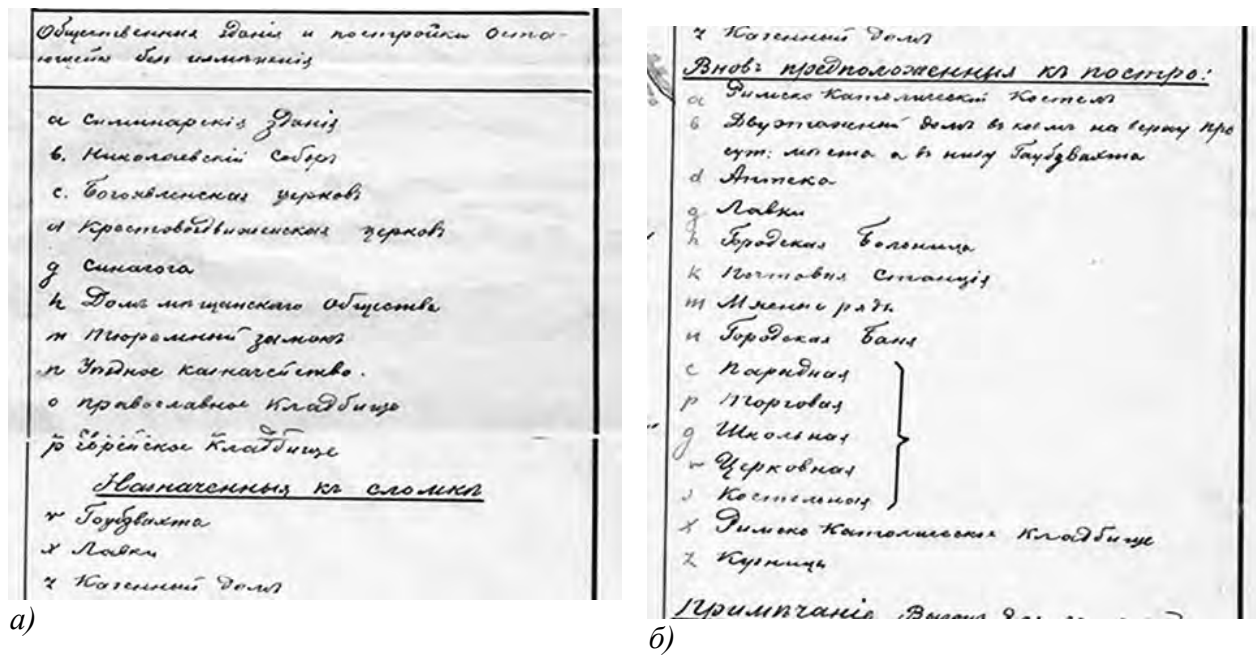

Рис. 8 а, б. Фрагменти аркуша проектного плану Кременця 1846 р. із легендою.

Середина ХІХ ст.. Опрацьовано автором. З фондів ДАТО.

Висновки. Ідеалізований образ створення регулярних кварталів на фоні сформованого історичного простору провінційного містечка показує амбітні плани російських зодчих ХІХ ст. щодо розбудови міста в поєднанні із поверхневим розумінням фактичної ситуації і реальних проблем.

Значимість аналізованого генерального плану Кременця 1846 року в контексті відтворення та збереження історичного ареалу міста важко переоцінити. Досліджуваний документ фіксує епоху, коли урбаністичне проектування здійснювалося на принципах класицистичного містобудування (регулярне розпланування) без досконалого вивчення ландшафтних умов та містобудівної ситуації. Ідеалізована схема, накладена на унікальний архітектурно-містобудівний ансамбль міста Кременця, закріплює за документом статус актуального для сучасних досліджень.

Список джерел

1. Осиченко Г.О. Методи досліджень еволюції історичних міст. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. Київ, 2016. Вип. 46. С. 121–126. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spam_2016_46_24
2. Mały ilustrowany przewodnik po Krzemieńcu i okolicy: praca zbiorowa. *Nakł. miesięcznika "Życie Krzemienieckie"*. Кременець, 1932. 103 с. URL: <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/82693/edition/78310/content>
3. Теодорович Н.И. Город Кременец Волынской губернии: церковно-исторический очерк. Почаев : тип. Почаево-Успенской лавры, 1890. 70 с.
4. Celarski Z. Krzemieniec na tle zagadnień urbanistyki. *Życie krzemienieckie*. Кременець, 1933. № 2. С. 78-91.

5. Собчук В. Соціокультурна топографія міста Кременця першої третини XIX ст. *Студії і матеріали з історії Волині*. 2009. Кременець, 2009. С. 123–127. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sobchuk_Volodymyr/Sotsiokulturna_topohrafiia_mista_Kremetsia_p_ershoi_tretyny_KhIKh_st.pdf
6. Рычков П.А. Градостроительное искусство Западной Украины XV-XIX веков. *Автореф. дисс. ... докт. архитектуры : 18.00.01*. М. : ВНИИТИАГ, 1993, 64 с.
7. Ричков П. Архітектурно-просторова локалізація Старокостянтинова на мапі 1794 р.. *Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук. праць*. Рівне: НУВГП. 2020. Вип. 7. С. 75-92.
8. Ричков П. Історичні плани Луцька XVIII – XIX ст. в архівах Петербурга та Москви. *Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук. праць*. Рівне: Дятлик М.С., 2014. Вип. 4. С. 64-75. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Rychkov_Petro/Istorychni_plany_Lutska_XVIII_-_XIX_st_v_arkhivakh_Peterburha_ta_Moskvy.pdf
9. Ричков П. Розпланування міста Дубно за картографічними джерелами. *Архітектурна спадщина Волині*. Рівне: ПП ДМ, 2012. Вип. 3. С.122-142. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Rychkov_Petro/Rozplanuvannia_mista_Dubno_za_kartohrafichnymu_dzherelamy.pdf
10. Ричков П. Урбаністична картографія міста Ковеля кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук. праць*. Рівне: Дятлик М.С., 2018. Вип. 6. С. 104–118. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Rychkov_Petro/Urbanistychna_kartohrafiia_mista_Kovelja_kintsia_XVIII_-_pershoi_polovyny_XIX_st.pdf
11. Державний архів Тернопільської області, ф. 134, оп. 1, спр. 733.
12. Nowakowski M., Wańkowska B. Sto lat planowania przestrzeni polskich miast (1910-2010). Warszawa : Oficyna Naukowa, 2013, С. 15-22.
13. Прищеп О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.. Рівне : ПП ДМ, 2010, 287 с.
14. Regulacja miast. *Wołyńskie Wiadomości Techniczne*. Łuck, 1927. № 7. С.6-9.
15. Плешкановська А.М., Савченко О.Д. Епохи та міста. – К.: Ін-т урбаністики, 2019. – 264 с.

Yuliia Yahodka,

Master of Architecture, Department of Architecture and Environmental Design,
The National University of Water and Environmental Engineering, Rivne.

SITE PLAN OF KREMENETS IN THE MIDDLE OF THE 19TH CENTURY: IDEALISED IMAGE AND REALITY. THE MAP OF 1846.

The article examines the features and approaches to the formation of the urban planning of the city of Kremenets in different historical periods based on site plans of 1846. The article is devoted to the analysis of the idealized planning structure of the city, which is recorded on the project map of the mid-nineteenth century.

The relevance of the research topic is determined by the relatively limited array of cartographic sources capturing the features of Kremenets planning pattern in the past, despite a long history of its development.

This publication aims to substantiate the evolution of Kremenets urban planning pattern from the few preserved plans and maps, with iconographic sources (drawings, photos of the town) dating from different historical periods.

The analysis of the method and quality of pattern drawings, composition and morphology of the city centre, downtown and surrounding areas, the determination of the stylistic features of the planning pattern form the most accurate picture of architectural and urban planning history, specify the nature of the architectural and spatial organisation and strategies for further urban development.

A comparative analysis of the found documents makes it possible to identify features of urban development of Kremenets under the influence of various factors: spatial and landscape situation, social and cultural context, trends in urban development in the relevant periods of European history.

The article deals with the research source documents capture two different epochs when a particular city for a certain period belonged to the Russian Empire and later became a part of the Polish state with a capitalist system. Considerable attention is paid to the architectural value of its historic centre and its structure of urban development. The characteristic features of architectural space compositions of the historic town centre and the factors that influenced the transformation of the master plan of Kremenets are determined.

Keywords: classicist urban planning; architectural and town-planning ensemble; Kremenets; Volyn; Ukraine, 19th century.

REFERENCES

1. Osychenko H. (2016). Research methods for the evolution of historic cities [Metody doslidzhen evoliutsii istorychnykh mist] *Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannia*, Kyiv, 46, 121–126. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spam_2016_46_24 {in Ukrainian}
2. A small illustrated guide to Krzemieniec and its surroundings: collective work. (1932). *Naklad miesiecznika Zycie Krzemienieckie, Krzemieniec, 1*, 35-36. URL: <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/82693/edition/78310/content> {in Polish}
3. Teodorovych N. (1890). The city of Kremenets, Volyn province: a church-historical essay [Gorod Kremenech Volynskoj gubernii: cerkovno-istoricheskij ocherk] *Tip. Pochaevo-Uspenskoj lavry, Pochaev*. {in Russian}
4. Celarski Z. (1933). Krzemieniec against the background of urban planning issues [Krzemieniec na tle zagadnien urbanistyki]. *Zycie Krzemienieckie, Krzemieniec, 2*, 78-91. {in Polish}
5. Sobchuk V. (2009). Socio-cultural topography of the city of Kremenets in the first third of the XIX century. [Sotsiokulturna topohrafiia mista Kremensia pershoi tretyny XIX st.]. *Studii i materialy z istorii Volyni. 2009*, 123–127. URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Sobchuk_Volodymyr/Sotsiokulturna_topohrafiia_mista_Krementsia_pershoi_tretyny_KhIKh_st.pdf {in Ukrainian}

6. Rychkov P. (1993). Urban planning art of Western Ukraine of the XV-XIX centuries [Gradostroitel'noe iskusstvo Zapadnoj Ukrainy XV-XIX vekov] author. dis. ... Dr. Arch.: 18.00.01. M., VNIITIAG. {in Russian}

7. Rychkov P. (2020). Architectural and spatial localization of Starokostiantyniv on the map of 1794 [Arkhitekturno-prostorova lokalizatsiia Starokostiantynova na mapi 1794 r.]. *Arkhitekturna spadshchyna Volyni, Rivne, 7, 75-92.* {in Ukrainian}

8. Rychkov P. (2014). Historical plans of Lutsk of the 18th - 19th centuries. in the archives of St. Petersburg and Moscow [Istorychni plany Lutska XVIII – XIX st. v arkhivakh Peterburha ta Moskvy]. *Arkhitekturna spadshchyna Volyni, Rivne, 4, 64-75.* URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Rychkov_Petro/Istorychni_plany_Lutska_XVIII_-_XIX_st_v_arkhivakh_Peterburha_ta_Moskvy.pdf {in Ukrainian}

9. Rychkov P. (2012). Planning of the city of Dubno according to cartographic sources [Rozplanuvannia mista Dubno za kartohrafichnymy dzherelamy] *Arkhitekturna spadshchyna Volyni, Rivne, 3, 122-142.* URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Rychkov_Petro/Rozplanuvannia_mista_Dubno_za_kartohrafichnymy_dzherelamy.pdf {in Ukrainian}

10. Rychkov P. (2018). Urban cartography of the city of Kovel in the late 18 - first half of the 19 century [Urbanistychna kartohrafiia mista Kovel'ia kintsia XVIII–pershoi polovyny XIX st.] *Arkhitekturna spadshchyna Volyni, Rivne, 6, 104-118.* URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Rychkov_Petro/Urbanistychna_kartohrafiia_mista_Kovel'ia_kintsia_XVIII_-_pershoi_polovyny_XIX_st.pdf {in Ukrainian}

11. State Archives of Ternopil region, 134, op. 1, spr. 733. {in Polish}

12. Nowakowski M., Bankowska B. (2013). One hundred years of planning the space of Polish cities (1910-2010) [Sto lat planowania przestrzeni polskich miast (1910-2010)]. *Warszawa, Oficyna Naukowa, 15-22.* {in Polish}

13. Pryshchepa O. (2010). The cities of Volyn in the second half of the XIX - early XX centuries [Mista Volyni u druhii polovyny XIX – na pochatku XX st.] *Rivne.* ISBN 978-617-515-028-3 {in Ukrainian}

14. City regulation (1927). *Wolynskie Wiadomosci Techniczne, Luck, 7, 6-9.* {in Polish}

15. Pleshkanovs'ka A.M., Savchenko O.D. (2019). Epokhy ta mista. In-t urbanistyky, Kyjiv {in Ukrainian}.